

Somlai Péter

Bírálati vélemény Spéder Zsolt „A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban” című doktori értekezéséről.

Tisztelt Bírálati Bizottság!

A magyarországi népesség termékenységének jelenkori változásait, csökkenéseit, illetve emelkedéseit vizsgálta művében a jelölt. Nemzetközi adatokat is elemezve és a demográfia tudományos elméleteit is felhasználva törekedett megérteni azokat a folyamatokat, amelyek a rendszerváltást követően hazánkban egy történelmileg új termékenységi minta kialakulásához vezettek. Disszertációjában komplex értelmezési kereteket dolgozott ki ehhez. Figyelembe vette a legfontosabb makro- és mikrostrukturális tényezőket az intézményrendszerektől egészen a párkapcsolatokig és beállítódásokig, s kitért mind a leíró statisztikai mutatókra, mind pedig az adatbázisok oksági elemzésére. Tanulmánya befejezésként a családpolitikai beavatkozások hatásait vette számba.

A disszertáció értékeléséhez szükséges szakmai kompetenciáim eléggé korlátozottak. Szociológusként általában csak igen óvatosan nyilatkozhatok demográfiai munkákról, azok értékeiről és gyengéiről. Hivatalos bírálóként azonban

határozott állásfoglalás a feladatomban, s előre kívánom bocsájtani, hogy kiválónak tartom ezt az értekezést. Hadd tekintsem át röviden Spéder Zsolt munkájának gondolatmenetét!

Az „**Elméletek és elemzési szintek**” című I. fejezet a posztkommunista termékenységi átmenet értelmezési kereteit mutatja be. Tárgyalja többek között a strukturális és értékelméleti magyarázatokat, a „halasztási átmenet” érveit, illetve a gyermekvállalási döntésekről szóló különféle megfontolásokat.

A „**Termékenységi mutatószámok**” című következő fejezet a magyar népesség termékenységének és családalapítási tendenciáinak fő irányjaival, illetve jellegzetességeivel foglalkozik. A jelölt itt standard demográfiai mutatókat használva értelmezi az újabb népesedési trendeket. Bemutatja a termékenység mintaváltásának és differenciálódásának eredményeit is.

Ezután, a disszertáció III. fejezetében a **Gyermekvállalás társadalmi viszonyaiban beállt változásokat** követi nyomon. Előbb a párkapcsolati helyzet és termékenység közötti új összefüggések elemzéséről olvashatunk, majd pedig azoknak az attitűdöknek a változásáról, amelyek a családi értékekben és szerepekben következtek be a rendszerváltás utáni negyed évszázad alatt.

Az eddigi, inkább a leíró demográfiához tartozó jelenségkörrel oksági elemzések követik a disszertáció második felében.

A IV. fejezet címe: **„Gyermekvállalási szándékok és valóra váltásuk: koncepcionális kérdések és csoporttényezők”**. Itt azokat a tényezőket veszi sorra a szerző, amelyek támogatják, illetve gátolják gyermekvállalási szándékok valóra váltását. Főként az életkor függvényében elemezi a szándék és következmény összefüggéseit, sorra véve a társadalomszerkezeti és értékorientációs tényezőket is. Ismét nemzetközi adatokat használva értelmezi az országok jellemzőihez, illetve a társadalmi rendszerekhez kapcsolható hatásokat.

A következő, V. fejezet a **termékenység nemzetközi összehasonlításának** fontos problémáival foglalkozik. Bemutatja előbb az elemzésbe bevont 11 ország demográfiai különbségeit, azután pedig azokat a tudományos hipotéziseket és magyarázatokat, amelyek e különbségekről szólnak.

„Az intézményrendszer és az anyagi ösztönzők hatása a termékenységre” – ez a címe a disszertáció VI. fejezetének. Spéder Zsolt itt fontos áttekintést nyújt a családtámogatások intézményeiről, azok változásairól és hatásosságukról. Sok szinten mutatja be az ország-elemzéseket, a társadalmi státusz hatásainak különféle eredményeit, aztán pedig rátér a hazai családtámogatások alakulására és értékelésére. Csak ezt követően elemzi külön fejezetben a szülővé válás időszakával, illetve a sok gyerekessé válás tényezőivel kapcsolatos támogatások kérdéseit.

A VII. fejezet **elméleti tanulságokról** szóló. Itt olvashatunk a második demográfiai átmenet elméletéről, illetve

arról, hogy milyen magyarázó ereje van az elméletnek a posztkommunista átmenet termékenységi változásaiban. Itt tér ki a jelölt Robert Merton cselekvéselméletére és az anómia általa preferált magyarázatára is. Fontos megfigyelések, elemzések és következtetések olvashatók abban a fejezetben, amely a gyermekvállalást „intenzív és aszinkron társadalmi folyamatok idején, anómikus környezetben” vizsgálja.

Rövid befejező gondolatok zárják az elemzéseket, s ezek során a jelölt hangsúlyosan értelmezi a szociológiai szempontok jelentőségét. Ezután a szükséges irodalomjegyzék, mellékletek, illetve az ábrák és táblázatok jegyzéke zárja a disszertációt.

Milyen társadalomtudományi újdonságot hozott számunkra ez a disszertáció? Úgy látom, hogy Spéder Zsolt elsőként nyújt átfogó magyarázatot a rendszerváltás után kialakult új termékenységi folyamatokról és mintáról. Ez a magyarázat tartalmazza a mintázat legfontosabb elemeit és tulajdonságait, értelmezi kialakulásának makro- és mikroszintű jelenségeit, nemzetközi beágyazottságát, sajátlagos összefüggéseit. Meggyőzően érvel arról, hogy a mintázat legfontosabb összetevője a gyermekvállalásnak 23 évről 28 évre történt halasztása. Kimutatja, hogyan növekedett eközben a termékenység társadalmi heterogenitása, más szóval alátámasztja az „individualizáció”-s és „pluralizáció”-s hipotézist.

Ezek a hipotézisek igen népszerűek lettek az utóbbi évtizedek nemzetközi szociológiájában, s arra szolgálnak, hogy elméletileg alapozzák meg korunk poszt-modern társadalmainak és kultúrájának sajátosságait. A disszertáns igen tájékozottan és korszerű **interdiszciplináris** eszközökkel mutat rá ezekre a nemzetközi sajátosságokra. Például a gyerekvállalás iskolai végzettség szerinti differenciálódására, a „termékenységi szakadék” népesedési, társadalmi és pszichológiai jelenségeire, a „társadalmi óra” és a „biológiai óra” működésére.

Ugyancsak **fontosak a tanulmánynak azok az eredményei, amelyek a gyerekvállalási szándékok nemzetközi különbségeiről szólnak.** Spéder Zsolt kimutatja, hogy fele akkora esélye van e szándékok valóra váltásának a posztkommunista országok népességében, mint a nyugati országokéban.

A termékenységgel kapcsolatos attitűdök beható vizsgálata érdekes ellentmondásra hívja fel figyelmünket. A nemzetközi gyerekvállalási szándékok elemzéséből származik a disszertáció egyik legérdekesebb eredménye és elméleti következtetése is. Eszerint nagyobb arányban valósulnak meg az ilyen szándékok azokban az országokban, ahol egyértelműen magánügynek tartják a szándékok megvalósítását, mint ott, ahol erősen szövi át őket a politika és az uralmi ideológia.

Fontos elméleti jelentősége van s persze gyakorlati jelentősége is lehet azoknak elemzéseknek, amelyek a társadalompolitikai programok és a családpolitika

termékenységi hatásait taglalják. Szakirodalmi információkban és utalásokban gazdag összegezést nyújt a disszertáns a nemzetközi összehasonlító kutatásokról, az országelemzések eredményeiről, a magyar családtámogatási rendszer alakulásáról és saját empirikus vizsgálódásairól.

Ugyancsak fontos eredményei a disszertációnak azok az elemzések és megállapítások, amelyek a „**második demográfiai átmenet**” elméletéről és hazai alkalmazásáról szólnak. Az elmélet téziseivel és szempontjainak hazai alkalmazásával egyik korábbi, angol nyelvű, Kapitány Balázssal közösen írt tanulmányában már foglalkozott Spéder Zsolt. De disszertációjában már érdemben tudta a szóban forgó elmélet keretei között tárgyalni a posztkommunista átmenet népesedési kérdéseit. Ennek megfelelően meggyőzően érvel a párkapcsolati és termékenységi tendenciák korszakos, a nemzetközi népesedési változásokkal egybefüggő alakulása mellett. Ugyanakkor kiemeli, hogy a családi és nemi szerepelvárások magyarországi alakulása ellentmond a „második demográfiai átmenet” érveinek.

Mindez igazolja a tanulmány egyik legfontosabb következtetését arról, hogy **aszinkron jellegű változások** következtek be a rendszerváltás utáni évtizedek magyar társadalmában. A disszertáns szerint az eltérések okait valószínűleg azokban ellentétekben kell keresni, amelyek egyfelől a gyerekvállalási szándékokat formáló attitűdök és normák, másfelől gyerekvállalás létfeltételei között húzódnak.

Úgy látom, hogy a szóban forgó ellentétek vizsgálata fontos feladatokat nyújt és érdemleges felismeréseket ígér a jövőben.

Ezekre nagyon is szükségünk van. Hiszen a jelenkor alapvető szociokulturális folyamatait csak akkor láthatjuk világosabban, ha alaposabban értjük majd általában korunk népesedési tendenciáit, s azok között a termékenység szociológiai és szociálpszichológiai összefüggéseit is.

Tisztelt Bíráló Bizottság! Spéder Zsolt mintaszerű alapossággal tekintette át a termékenység jelenkori folyamatait, kisebb és nagyobb változásait Magyarországon. Nemzetközi adatok figyelembe vételével elemezte munkájában a magyarországi népesség csökkenéseit, illetve emelkedéseit. Mindehhez figyelembe vett nemcsak demográfiai szempontokat és megállapításokat, hanem makro- és mikroszociológiai elméleteket és eredményeket is. Saját empirikus kutatásai mellett körültekintően, de bőségesen használta fel a hazai és nemzetközi szakirodalom megállapításait, illetve mások elemzéseit. Elméleti tanulságok mellett áttekintette a családpolitikai beavatkozások hatásait is. Vagyis komplex módon értelmezte a termékenység jelenségkörét, hazai tapasztalatait és távolabbi összefüggéseit. Valószínűnek tartom, hogy publikált disszertációja sztenderd munkának fog számítani a társadalomtudományok körében.

Mindezekre hivatkozva alaposan és megfontoltan tudom azt javasolni a tisztelt Bíráló Bizottságnak, hogy Spéder Zsolt számára ítélje oda az MTA doktora címet.

